

# ЕТНОЛОГИЯ И ГРАНИЦИ – ТРАНСГРАНИЧНИ ДЕЙНОСТИ И УПОТРЕБА НА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО В БЪЛГАРО-СРЪБСКОТО ПОГРАНИЧИЕ

**Ивайло Марков, Десислава Пилева**

ИЕФЕМ при БАН – гр. София, СУ „Св. Климент Охридски“

## ETHNOLOGY AND BOUNDARIES – CROSS-BORDER ACTIVITIES AND USE OF THE CULTURAL HERITAGE IN BULGARIA-SERBIAN BORDER

**Ivaylo Markov, Desislava Pileva**

Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic  
Museum at Bulgarian Academy of Sciences – Sofia,  
St. Kliment Ohridski University of Sofia

### ***Abstract***

*The research attention in the article particular is directed to review and analysis of the Bulgarian-Serbian border fairs, seen as an element of life in the border area. The aim is to present only one aspect of a larger study of public policy, cross-border activities and use of cultural heritage as a resource for local development in border regions. The study has as its basis the conducted from the authors fieldwork in the village of Strezimirovtsi divided by the border of the Neuilly Treaty of 1919. Lower Strezimirovtsi is administratively part of Trun Municipality, Republic of Bulgaria and Upper Strezimirovtsi belongs to the Surdulica municipality Republic of Serbia.*

***Key words:*** border zone, fair, Strezimirovtsi, policy, Cultural heritage

Интересът към границите в етнологията и антропологията често се свързва с предговора на Фредерик Барт към изданието „Етнически групи и граници: социална организация на културното различие“ (Barth 1969). Барт призовава изследователското внимание да се

насочи към етническите граници, които според него дефинират групите, а не върху културата като изначална тяхна същност. Етничните групи се определят едни спрямо други в хода на взаимодействие посредством културни отлики и сходства, които маркират границите между тях. Този текст провокира етнологите и антрополозите в следващите четири десетилетия да насочат своето внимание в по-общ план към символичните граници в смисъл на етничност, класа, джендър и т.н.

Политическите граници обаче дълго време са извън систематичния и задълбочен интерес от страна на етнологи и антрополози, на които се радват символичните граници. Те остават поле на други науки като политология, социална и политическа география и др. В най-добрия случай са включвани бегло в проучванията като част от задния фон, но рядко са проблематизирани като главен фокус на изследване или теоретични рефлексии (Donnan and Wilson 1999: 26–27).

От 90-те години на XX век ситуацията се обръща и етнологичните и антропологични текстове, посветени на политическите граници, нарастват значително. Макар че по-голяма част от изследванията са насочени към мексикано-американската граница, все повече стават изследванията в европейски контекст (виж например: Anderson, O'Dowd and Wilson 2003; Donnan and Wilson 2006). Антрополозите започват да използват теренните изследвания в граничните зони като средство за разширяване перспективите на политическата етнология. Етнографията на границите става важен инструмент, чрез който да бъдат обхванати формалните и неформални връзки между локалните общности и политиките, от които те са част в контекста на процесите на изграждане на нация и държава. От тази гледна точка границите са „идеалните места за изучаване на такива неща като култура, идентичност, съпротива, власт и национална държава” (Lugo 1997: 217), “перфектна лаборатория за анализ на интеракцията между културите” (Alvarez 1995: 454). Антропологичното изследване на всекидневните практики и връзки в общностите, живеещи в граничните зони същевременно е и изследване на всекидневния живот на държавата, чиито агенти трябва да взимат активна роля в осъществяването на държавната политика и въвеждане на държав-

ните структури в живота на хората. Този подход позволява на етнолозите да се фокусират върху местните хора и общности, които живеят, работят и пресичат границата, за да изучат материалните и символични процеси на културата. Вниманието на изследователите е насочено към културната пропускливост или не на границите, всекидневните стратегии и практики за адаптация на хората, като отговор на стремежите на държавите да контролират културната сфера и да конструират идеологически политически разделения (Wilson and Donnan 1998: 3-4).

Предлаганият тук доклад може да бъде положен в рамките на гореспоменатия подход за изследване на границите. Изследователският интерес е насочен към българо-сръбското пограничие. В този текст избрахме да представим само един аспект от едно по-голямо изследване, посветено на държавните политики, трансгранични дейности и употреба на културното наследство, като ресурс за местно развитие в граничните региони. Нашето изследователско внимание конкретно е насочено към разглеждане и анализ на граничните българо-сръбски събори, видени като елемент от живота в граничната зона.

Изследването има като основа проведено от нас теренно проучване в село Стрезимировци, разделено от границата с Ньойския договор от 1919 г. Долно Стрезимировци административно е част от община Трън, Република България, а Горно Стрезимировци принадлежи на община Сурдулица, Република Сърбия. Това е селото, в което такъв граничен събор е провеждан до неотдавна. Първите структурирани интервюта бяха направени през лятото на тази година (юли 2011). Разговаряхме с хора, живеещи както в Долно, така и в Горно Стрезимировци. На този етап интервюта, неформални разговори и наблюдения осъществихме също така в околните български села (с. Туроковци, с. Слишовци, с. Бусинци, с. Банкя, гр. Трън и др.).

Важно е да бъде отбелязано, че двамата автори имат различна позиция спрямо местната общност. Ивайло Марков е израснал в този граничен регион (в близкото село Туроковци, разположено на около 15 км преди Стрезимировци) и в резултат е натрупал богати допълнителни впечатления от разкази в семейството му и сред местната

общност. Десислава Пилева, от друга страна, с позицията си на външен за общността човек, помогна да бъде запазен балансът и нужната изследователска коректност при проучването.

Като сравнение сме използвали етнографски материали, събрани от Десислава Пилева през юли 2010 г. в друга точка от българо-сръбското пограничие – граничният събор при Кадъ боаз, между селата Салаш (общ. Белоградчик, Република България) и Ново корито (общ. Княжевац, Република Сърбия)<sup>1</sup>.

За изследвания регион, разположен на практика в сърцето на Балканите, политическата граница е сравнително нова реалия, появила се в процеса на разпадане на Османската империя. Дотогава за граничност можем да говорим единствено в смисъла, влаган от Фредерик Барт, споменат по-горе – тя е по-скоро поле на културни взаимодействия, при което Трънският край е една преходна зона между българската и сръбската етнокултурни общности. Регионът не е граничен спрямо политическата цялост – до края на XIX в. това е Османската империя. След 1878 г. обаче Знеполе става ябълка на раздора между двете млади национални държави – Сърбия и току що освободилата се България. В навечерието и по време на Руско-турската война от 1877–1878 г. местното население е поставено пред възможния избор на две национални идентичности – сръбска и българска, а местният елит е разделен на два лагера, защитаващи съответно сръбската и българската национална кауза (виж подробно Манолова-Николова 1997). Както отбелязва Галина Вълчинова, *„изтъканата до XIX в. около Трън и Знеполе мрежа от икономически отношения – с нейната културно моделираща способност – не се побира в установените впоследствие национално-териториални рамки, а е разсечена от тях”* (Вълчинова 1999: 101).

В следващите десетилетия регионът става арена на Сръбско-българската война от 1885 г. и двете Балкански войни (1912–1913) Това, което слага най-голям отпечатък върху региона обаче, е Първата световна война и последвалия Ньойски договор от 1919 г. В резултат през 1920 г. политическата граница е прекроена, като откъсва 17 села от Царство България и ги придава към Сръбско-Хърватско-Словенското кралство (от 1929 г. – Кралство Югославия). Други десетина села са разполовени от границата, като по-голяма или малка част от

махалите им, по правило тези с културните учреждения, попадат от сръбската страна. Стрезимировци е едно от тези разполовени села. Повечето махали и обработваеми земи заедно с черквата и училището на селото остават в Сърбия. Семейства и родственици са разделени. Така политическата граница започва да играе важна роля и се превръща в един от определящите всекидневието на населението фактори.

Първите гранични събори (*свижданията*, както и днес ги наричат местните възрастни хора) водят началото си непосредствено от годините последвали разделението, т.е. втората половина на 20-те години на XX в. Тогава в тях взимали участие само жителите на някои от разделените селища и те били своеобразен мирен протест на местните хора срещу разделението. Провеждали се по време на селския сбор в деня на светеца-покровител на селото. Моментът бил изключително емоционален за срещащите се родственици. Официално религиозен празник, тази среща същевременно била и публично събитие, а скоро бива допълнително символно натоварена в националистичен дискурс (Valtchinova 2006). Нередки били острите сблъсъци около характера на чествания светец-патрон – в зависимост от това доколко бил важен в българската или сръбската национална перспектива<sup>2</sup>.

В хода на Втората световна война след немския разгром над Кралство Югославия отнетите по-рано територии са дадени за администриране на българската държава, а населението отново се събира заедно. Парижкият мирен договор от 1947 г. обаче за пореден път мести браздата, отсичайки окончателно тези земи, останали и до днес в българската историческа памет като „Западните покрайнини”. Влошаването на българо-югославските отношения по това време е причина за затваряне на границата и установяване на строг граничен контрол. За около две десетилетия граничните срещи са прекъснати и не съществуват. За това време изобилстват разкази за тежки семейни и индивидуални съдби, насилие, опити за нелегално преминаване на границата и др.

Съборите са възстановени в края на 50-те години – в Стрезимировци това става през 1957 г. Те са натоварени с още повече емоционален заряд и символна употреба на родството. Свижданията

стават ритуализирана среща един път в годината на български и югославски граждани, които са свързани чрез фамилни родствени връзки. Напрежението в тези първи години е много голямо, контролът изключително строг, а инцидентите чести:

*„Имаше, инциденти, имаше! Защото има набелизани хора, от наша страна, примерно, да кажем, никой у Клисурса говори на събрание против България, или тука в Стрезимировци, или в Трън, да кажем, че има някой, който да е говорил против Тито. Всичко се знае, имаше си агенти. Нашите ги набилезваха тука, те там горе. Ако мине някой и го видят, го търсят, такива инциденти имаше по границата. Нямаше много доверие, защото много народ, може някой да отиде да се види на събора с техни агенти, биха такива времената. Първите години имаше арестувани, имаше и българи арестувани, имаше и сърби.”<sup>3</sup>*

Югославските патрули следят и прибират „избягали” в България югославски граждани (емигранти, както ги нарича населението в Трънско):

*„Имаше техни облечени в бежови дрехи, викаха им удбаджий, те ходеха и търсеха, да познаят някой емигрант, хващат го и го вкарват оттатък, тия дето са останали тука не ходеха оттатък границата, техните роднини идваха, но те не ходеха.... Ааа, те (б.а. удбаджиите) го виждат, той е бил там при техните щандове, аз не знам той какво е правил там и с жена му, пазаруват, и от един път, те биха двама, го хващат, аз бих на щанда, ракия взимах. От един път го хванаха, жена му пици, деца пицят, те го завликаха, в джип го качиха, и казаха, че още в същия момент са го застреляли. Защото е в България, а е сърбин, а той какъв сърбин е, като е от тука, от нашите села.”<sup>4</sup>*

Българските власти съсредоточават усилията си върху евен-туални прояви на антисоциалистическа пропаганда, която „сърбите” били инструктирани да провеждат. Практиките и дейностите, свързани с пресичането на границата по време на събора през 60-те години са под строгия контрол на държавните власти и на практика са ограничени изключително до родствениците живеещи от двете страни на границата или, ако са допускани хора извън граничната зона, те трябвало да докажат произход от тази зона. Размяната на информация

е зорко следена – единствено родови спомени са толерирани, докато всеки разговор, относно реалния живот в Титова Югославия и социалистическа България води след себе си риск от обвинение в анти-социалистическа пропаганда:

*„И нищо че са се срещнали майката и бащата на ливадите, където е оградено, и до българското, и до сръбското непрекъснато си стои милиция, войска, тогава имаше, войска, ограничено до къде да бъде, до къде можеш да идеш и сложено канап. И не смееш да минеш свободно. Ако те хване, може да те накаже.“<sup>5</sup>*

Хората се групират на родствен или съседски признак, а всеки акт на отделяне за известно време буди подозрение, като опит за бягство през границата (Вълчинова 2006). Така държавните политики се „договарят“ в употребата на родството, от една страна, за да бъде обяснено съществуването на съборите, а от друга страна, тяхното провеждане трябва да тушира по-голямо напрежение и конфликти. За целта тези срещи използват старата традиция на селските събори като основа, привнасяйки ново значение и допълнително ритуализират ги.

През 70-те и 80-те години на ХХ в. политиките и в Югославия, и в България са смекчени. В резултат постепенно функциите и значението на съборите се изменя, а това влияе и върху промяна на практиките, пресичащи границата и съпътстващия ги обмен. Макар че са замислени като родови срещи, постепенно характерът на съборите се променя. Те започват с всяка изминала година да привличат все повече и повече хора от вътрешността на двете държави, привлечени от възможностите за търговия и/или купуване на различни стоки и продукти. Въпреки че еднодневното разрешение за българското население за посещение в граничната зона (т. нар. *открит лист*) остава предварително условие за достъп, такова рядко било отказвано. Границата продължава да е важна и да моделира по различен начин живота на хората от двете ѝ страни. Ако от края на 60-те години Югославия отворя границите си за всички свои граждани да пътуват свободно (чрез т. нар. „червени югославски паспорти“), то за българското население до края на 80-те години легалното преминаване на българо-югославската граница е невъзможно, с изключение единствено на този ден през месец юли, когато тя се

отваря за провеждане на събора. За българските посетители съборът се превръща в събитие, на което те могат да се срещат и разменят стоки и информация с хора, които имат достъп до „западния свят“ и капиталистическата система. „Свиждането“ става място, от което могат да се купят „западни стоки“, достъпът до които иначе бил изключително труден:

*„От там си купувахме шоколади, те имаха прекрасни шоколади, аз пък бих болна на темата „шишета“, с ликьори с такова, гоблени много хубави имаха, гуми от там купих, за „Жигулата“, по-евтини, по-хубави. Мъжът ми цял ден ги вардѝ, не може да ги пренесе, митт искаха нашите, аз като се ядосах и то навалища, народ, аз вземах гумите и ги преносах... И си купувахме дънки! Тогавя нямаше, само по Корекомите, дъщеря ми ме изяде за тия дънки. Снабдим се с никой друг долар... тя ме все караше да ѝ купувам дънки, на Здравко Чолич касетки...”<sup>6</sup>*

„Югославяните“ пък купуват „за жълти стотинки“ плодове и зеленчуци, колбаси, млечни продукти – масло, кашкавал, сирене. В допълнение съборът започва да включва развлекателна програма с български и сръбски популярни и фолклорни изпълнители. Така търговията, достъпът до западни стоки (за българите) и до евтини качествени хранителни продукти (за югославските граждани) изместват старата функция на събора, свързана със среща на разделени роднини.

През втората половина на 80-те години на XX век обаче граничният събор започва да запада, за да изчезне напълно след 1991 г. Политическите, социалните и икономически промени в България и Югославия от началото на 90-те години имат важно значение в тази посока. Пресичащите границата практики и отношения през 90-те години поемат в нова посока – тази на нелегалната търговия и контрабандата, свързани с наложеното ембарго в хода на военните действия в разпадаща се Югославия. Това е тема на отделно изследване и няма да бъде засягана сега. Организирането на гранични българо-сръбски събори обаче не приключва в този момент. След 15-годишна пауза през 2006 г. и 2007 година са проведени нови два събора в Стрезимировци. Сега акцентът обаче е различен. Община Трън (България) и Община Сурдолица (Сърбия) подемат заедно

инициативата за възстановяване на събора чрез изготвяне на съвместен проект, кандидатствал за средства по мярката за трансгранично сътрудничество. Проектът не печели финансиране, затова съборът е организиран скромно със заделени дребни средства от двете общини. Посещаемостта е слаба и след 2007 г. съборът не е организиран отново.

По-ясно новият акцент при провеждането на събора, загатнат горе, може да бъде анализиран, ако прибегнем към сравнение с друга точка на българо-сръбското пограничие, където подобен граничен събор продължава да се провежда до днес. Става дума за споменатия в началото събор при Кадъ боаз. Макрорамката в исторически план е сходна с тази на събора от Стрезимировци, макар личните съдби и конкретните събития да са различни. Най-съществената историческа разлика е свързана с времето, когато тук за първи път в модерно време е установена политическа граница. Това става в процеса на изграждане на автономната сръбска държава, като границата е установена през 1833 г. между Сърбия и Османската империя. След 1878 г. границата става сръбско-българска. И тук реално границата разделя сходно в етно-културен смисъл население, познато и под общия регионален етноним *торлаци*, макар че жителите от двете страни на границата нямат колебания в своята национална идентичност като съответно сръбска в Сърбия и българска в България (Крстић 2011).

За първи път граничен събор при Кадъ боаз е бил проведен през 1925 г. Сведенията за този период са много малко. Между войните, поради охлаждания и затопляния в българо-югославските отношения, провеждането на събора неколкократно е прекъсвано и подновявано. След Втората световна война съборът е възстановен през 1958 г., като се провежда до 1962 г., след което за един дълъг период от време (почти 40 години) провеждането му е прекратено (пак там).

Въпреки нарасналото през 80-те и особено през 90-те години трансгранично сътрудничество между общините Белоградчик (България) и Княжевац (Сърбия), то не намира израз в провеждането на граничен събор. Това обаче се случва 2000 година, когато по инициатива на двете крайгранични общини съборът е подновен, като

продължава да се провежда до днес. В рамките на три дни през втората половина на месец юли се изгражда временен КПШ, позволяващ да се достигне до пункта на отсрещната страна. Парите за провеждане на събора се осигуряват от двете общини и частни спонсори, а производители, търговци (предимно представители на дребния и среден бизнес) и посетители пристигат от различни части на България и Сърбия<sup>7</sup>. Представени са кулинарни и музикални специфики и сходства при българи и сърби. От българска страна всяка година от възстановяването на събора насам се прави своеобразна изложба на местни ястия от читалището на селото. Жените, участващи в мероприятиято, са облечени в местни традиционни носии и изпълняват характерни за района народни песни.

Съборът е повод по-скоро за преселилите се в големите български градове местни хора да се завърнат у дома, да доведат децата си „на чист въздух” сред природата, а не среща на разделени от границата родственици. А за малкото постоянни жители на Салаш съборът е едно от редките развлечения и възможност за по-широки социални контакти. Това събитие подпомага до известна степен местната хазна, която разчита за провеждането му на частни субсидии, освен общинските. От друга страна, необходимо е да бъдат отбелязани и мотиви от политическа и културна цел. На събора се срещат представители на местните власти от българска и сръбска страна, постигат се споразумения за трансгранично сътрудничество и проекти. С това е свързан новият момент – съборът е приеман като възможен ресурс за местно развитие. В програмата, както беше споменато, се включват различни фолклорни прояви и дейности, ползващи етнографско наследство. Тазгодишната програма на събора беше обогатена с историческа възстановка на събитие от времето на Сръбско-турската война от 1876 г.<sup>8</sup> Съборът вече е включен в 3 дневна туристическа програма на община Белоградчик като една от атракциите, които трябва да привличат туристи от страната и чужбина, наред с Белоградчишката крепост, Белоградчишките скали и пещерата Магура. Рекламиран е като единствения запазил се до момента граничен събор по западната ни граница с Република Сърбия.

В този контекст се вписва и опитът за възстановяване провеждането на събора в Стрезимировци през 2006 и 2007 г. Този опит

остава неуспешен, не само заради неполученото финансиране и недостатъчно развит туристически сектор. Според нас има още един фактор, който пречатства провеждането му. В с. Стрезимировци има работещ граничен контролно-пропускателен пункт. Това значително улеснява всекидневните контакти и преминаване на границата. Днес българското население от Знеполе пътува свободно (а от юни 2010 само с лична карта) в Република Сърбия, всекидневното преминаване на границата с цел пазаруване или дори за разходка в сръбската част от селото, както и във вътрешността на страната е факт<sup>9</sup>. Гражданите на Сърбия също са освободени от кратковременното ограничение на свободното им движение чрез въвеждане на визи след приемането на България в ЕС.

В местността Кадъ боаз, от друга страна, се говори от 2 десетилетия за изграждането на такъв пункт, но той все още не съществува. Затова всяка година съборът е използван и като трибуна, от която да се призове към финализиране на проекта за ГКПП, който би улеснил, както според местните власти, така и според населението контактите и размяната на стоки, услуги и капитали в региона.

## **Заключение**

С предложеното изследване искахме да покажем как наличието на държавна политическа граница може да повлияе на локалните културни модели, практиките, свързани с движението на хора, стоки, идеи през границите. Конкретните дейности на пресичане на границите и размяна се променят под влияние на държавните политики, но трябва да имаме в предвид, че те имат свое специфично проявление по места. Същевременно динамиката на социалните и културните модели има своята роля в обратна посока по отношение на прилаганите държавни политики и гранични режими. Взехме под внимание и стремежа за местно устойчиво развитие във връзка с провеждането на различни държавни и наднационални инициативи, чрез които да бъдат трансформирани икономическите, политическите и социални структури във всекидневния живот на хората. Примерът, който избрахме – българо-сръбските събори, е добра илюстрация и позволява да поставим всички тези въпроси, които биха получили по-задълбо-

чен отговор при последващо, по-обхватно и подробно етнологично изследване на граничните политики, всекидневните практики на пресичане на границата и местното развитие в граничната зона.

## БЕЛЕЖКИ

<sup>1</sup> Това теренно изследване е проведено в рамките на проект „Преходът: гласове, образи и памет” на сдружение „Анамнезис”, финансиран от Фонд научни изследвания при Министерство на образованието, младежта и науката.

<sup>2</sup> Добро етноложко изследване на употребата на етнографски факти (празникът слава/служба/свещец) от разглеждания регион в пропагандния дискурс прави Петко Христов (Христов 2004: 35–89). В изследването си той добре е илюстрирал събитията за които става дума:

*„[...] налагането като училищен празник (слава) на деня на св. Сава вместо утвърденото дотогава честване на светите равноапостоли св. Кирил и Методий като официален празник в българските училища и т.н. Особено засилено е пропагандното противопоставяне слава – събор, при което организациите на бежанците от Западните покрайнини и редица български политици се опитват да превърнат традиционните местни селски съборове (собори) в място за политическа агитация и в повод за интернационализиране на проблема “Западни покрайнини”. В тази посока активно са употребявани именно съборите на св. св. Кирил и Методий в разделеното от границата на две село Стрезимировци през 1929 и 1931 г., както и традиционните събори на св. Дух в местността Славчето (Славица) в Босилеградско и в граничното село Калотина през 1929 г. Тяхното тържествено празнуване и превръщането им във “всенародна мирна манифестация срещу братоубийствата” (в. “Западни покрайнини”, бр. 256/29.V.1931) е противопоставено на все по-затихващите и унили чествания на традиционните събори “оттатък границата” (Христов 2002: 47–48).*

<sup>3</sup> Б. М., 60-годишен, граничар, роден в с. Туроковци (България). Интервюто е взето в с. Стрезимировци (на граничния пункт) на 12 юли 2011 г.

<sup>4</sup> Д. Т., 72-годишна, родена в с. Туроковци (България). Интервюто е взето в с. Туроковци на 12 юли 2011 г.

<sup>5</sup> Жена, пожелала анонимност, ок. 70-годишна, родена в с. Горно Стрезимировци (Сърбия). Интервюто е взето в с. Горно Стрезимировци (Сърбия) на 20 юли 2011 г.

<sup>6</sup> Д. Т., 72-годишна, родена в с. Туроковци (България). Интервюто е взето в с. Туроковци на 12 юли 2011 г.

<sup>7</sup> Срещнахме хора от обл. Монтана, Враца, Видин, Пловдив и гр. Троян.

<sup>8</sup> Тогава по същите места в бой срещу турците встъпват четите на Панайот Хитов и Филип Тотю.

<sup>9</sup> Пазаруването в малък смесен магазин в сръбската част на селото е всекидневна практика както за хората от българската му част, така и сред жителите от околните български села. Причина за това от една страна е по-ниската цена на сръбските стоки и качеството им, а от друга – в по-голяма част от българските села няма такива магазини. Единственото снабдяване с хранителни продукти става чрез подвижни магазини-микробуси, минаващи един, най-много два пъти през съответното село. Близката местност Власинско езеро пък през последните години се превърна в предпочитане дестинация за краткотраен отдых както сред трънчани, така и сред хора от вътрешността на България. Няколко туристически фирми предлагат екскурзии през Трън и Стрезимировци до Власинско езеро.

## ЛИТЕРАТУРА

**Вълчинова, Г.** Знеполски похвали. Локална религия и идентичност в Западна България. София, 1996.

**Крстић, Д.** Сабор на Кадибогазу: прилог познавању граничних сабора. – В: Теме. Часопис за друштвене науке 4, in print, 2011.

**Манолова-Николова, Н.** Средна Западна България 1877–1879 г. Преходът между две епохи в Трънско-Брезнишкия край. – В: Родина, 1997, № 3-4, с. 159–173.

**Христов, П.** Общности и празници. София, 2004.

**Alvarez, R. R.** Mexican-U.S. Border: The Making of an Anthropology of Borderlands. – In: Annual Review of Anthropology 24, 1995, 447–470.

**Anderson, J., L. O’Dowd and T. M. Wilson (Eds).** Culture and Cooperation in Europe’s Borderlands (European Studies 19). Amsterdam, 2003.

**Barth, F.** Ethnic groups and boundaries: The social organization of culture difference. London, 1969.

**Donnan, H. and T. M. Wilson.** Borders: Frontiers of identity, nation and state. Oxford, 1999.

**Donnan, H. and T. M. Wilson (eds.).** Culture and Power at the Edges of the State: National support and subversion in European border regions, Frankfurt, 2006.

**Lugo, A.** Reflections on Border Theory, Culture, and Nation. – In: Michaelsen, S. and D. E. Johnson (eds.) Border Theory: The Limits of Cultural Politics. Minneapolis, 1997, 43–67.

**Valtchinova, G.** From ‘Divided Brothers’ to ‘Liberal Market’’: Kinship and Transborder Exchange at the Bulgarian-Serbian border in the second half of the 20th century, European Journal of Turkish Studies, Thematic Issue N°4 , The social practices of kinship. A comparative perspective, 2006

<http://www.ejts.org/document607.html>

**Wilson, T. M. and H. Donnan.** Nation, State and Identity at International Borders. – In: Wilson, T. M. and H. Donnan Border Identities: Nation and State at International Frontiers. Cambridge, 1998, 1–30.